

CHO'LLANISH XAVFI KETMA – KETLIGI

Muxamedov G'ayrat Aminovich

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15836473>

Annotatsiya. Ushbu maqolada mamlakatimiz ekologiyasini asrash, cho'llanish xavfi, unga qarshi kurash choralari, hamda cho'llanish muammolari haqida mulohaza yuritiladi.

Kalit so'zlar: ekologik xavf, antropogen o'zgarishlar, ekologik siyosat, xavfli vaziyat, ekotizimlar, disfunktsiya, degradatsiya.

Cho'llanish - Birlashgan Millatlar Tashkilotining cho'llanish bo'yicha konferensiyasi (Nayrobi, 1977) tomonidan belgilanganidek, "Erning biologik salohiyatini kamaytirish yoki yo'q qilish, bu oxir-oqibat cho'l sharoitlariga o'xshash sharoitlarga olib kelishi mumkin."

Biroq, O'zbekiston uchun ushbu muammoning xavfi va paradoksligi shundaki, cho'llanish cho'llarda (shuningdek, yarim cho'llarda) sodir bo'lishi va mamlakat hududining deyarli uchdan ikki qismini qamrab olishi bilan belgilanadi.

Shuning uchun ham mamlakatimiz Cho'llanishga qarshi kurashish bo'yicha BMT Konvensiyasi (UNCCD) 1995 yilda mazkur konvensiyaga qo'shilgan. Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining *"Cho'llanish va quruq zonalarida ekologik barqarorlikni ta'minlash bo'yicha davlat dasturini tasdiqlash to'g'risida"*, №PQ-5074, 2021 yil 22 apreldagi qarori va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining *"Quruq yerlarni tiklash va cho'llanishga qarshi kurashish chora-tadbirlari to'g'risida"*, №276, 2019 yil 13 apreldagi qarori qabul qilingan.

Cho'llanish cho'llarda sodir bo'lishi, bu butun qadimiyligi uchun ko'plab ilmiy muassasalar materiallariga asoslangan va tadqiqotchilarning izlanishlari bu xavfli rivojlanayotgan hodisa ekanligini, biotsenozlarning mahsuldorligi tiklanmayotganligi, uning to'xtamayotganligi aniq ko'rsatib turibdi.

Amudaryo daryosi havzasida cho'llanish va suv resurslarining kamayishi haqidagi taniqli faktlar, keng tarqalgan ekologik xavflarning dalilidir. Ekologik xavflar asosan tabiiy resurslardan foydalanish xavfi bilan belgilanadi. Bunday terminologik erkinlik olib borilayotgan tadqiqot uslubini barqaror rivojlanish doktrinasiga yaqinlashtiradi, uning mafkurasi, aftidan, tabiiy fanlar siklining ko'plab ilmiy fanlariga kiritilishini taqozo qilmoqda.

Hozirga kelib, sayyoradagi antropogen o'zgarishlar allaqachon geologik o'zgarishlar bilan taqqoslanmoqda va biosferaning keyingi evolyusiyasi, shuningdek, odamlarning biologik tur sifatida dominatligi juda noaniq bo'lib qolmoqda. Insoniyat jamiyatini yanada rivojlantirish ularning yaqin o'zaro ta'siri va barcha jamiyatlar uchun yagona, majburiy ekologik siyosat sharoitida mumkin bo'ladi. Yaqin kelajakda ushbu tezisning maqsadga muvofiqligi ijtimoiy-madaniy farqlar tufayli juda shubhali, ammo bunga intilish kerakligi aniq.

Ko'pgina manbalarda ekologik xavf garchi u tabiiy fanlar siklining ilmiy fanlari uchun umumiy tushunchasi bo'lsada hanuzgacha shifrlanmagan. Shu bilan birga, qo'llanma hujjatlar, nizomlar va ko'plab ishlar uning individual jihatlarini, namoyon bo'lishi, oldini olish va ulardan himoya qilish mazmuniga bag'ishlangan.

Biosfera evolyusiyasining hozirgi bosqichida texnosfera unga sayyoraviy, mintaqaviy va mahalliy darajalarda - insoniyat jamiyatining moddiy madaniyatining tizimlari yoki alohida ob'ektlarida kiritilmoqda. Biosfera va texnosferaning birgalikda yashashi, moddiy madaniyat tizimlari va ob'ektlarining ularni amalga oshirish va ishlash muhiti bilan o'zaro ta'siri yangi

munosabatlar va tuzilmalarning shakllanishini belgilaydi. Shu sababli, geokimyoviy, energiya va boshqa geofizik maydonlar nafaqat mahalliy, balki butun yer yuzida, uning biogeokimyoviy sikllarida turli darajada o'zgaradi. Shunday qilib, biosfera va uning tarkibiy ekotizimlarining tabiiy tarixi texnogen-tabiiyga aylanadi, bu ekologik xavfning an'anaviy manbalarini yangi shakllanishiga va namoyon bo'lish xavfi va zo'ravonligini oshirishga olib keladi.

Ushbu ko'rinishlarning muhim jihatlari ekologik xavf manbai va muhandislik (sanoat) ekologiyasida ishlatiladigan ekologik xavfli vaziyat ta'riflari yoki tushunchalarini tavsiflaydi.

Oilaviy yaqinligiga qaramay, ular ekologik xavf tushunchasi bilan bir xil emas. Bu yerda biz xavf tushunchasining o'zi noaniq ekanligini ta'kidlaymiz. Avvalo, xavf - bu salbiy xususiyat yoki eng tirik va jonsiz materiya va texnik tizimlarning tabiiy muhitga, odamlarga va ularning moddiy madaniyati ob'ektlariga har qanday zarar yetkazish qobiliyatidir. Shuning uchun xavf tushunchasi bir necha xil ma'noga ega.

Birinchi ma'no xavfning paydo bo'lishi va namoyon bo'lish ehtimolini qandaydir baxtsizlik, zarar yoki boshqa kiruvchi hodisa yoki hodisa sifatida aks ettiradi. Bunday holda, ta'sir qilish xavfi manbaning potensial yoki haqiqiy intensivligining fon yoki tartibga solish darajasiga nisbati sifatida tavsiflanadi.

Ikkinchi ma'no - xavf manbai tizim yoki hodisa sifatida mavjudligi. Uchinchisi-zararli yoki shikast yetkazuvchi omil sifatida yoki biror narsaga boshqa yo'l bilan zarar yetkazadigan xavf manbasining faol prinsipi. "Xavf" so'zi yana bir muhim ma'noni aks ettiradi - tizimning zararli omillardan, ularning birgalikda yashashidagi xavf manbalaridan ishonchsizlik darajasi.

Yuqorida aytib o'tilganlarga muvofiq, biz qiziqish to'plamini va ekologik xavflarning ehtimoliy yoki sodir bo'lganligini, tizimsiz yoki funksional, kutilmagan yoki kutilgan, kutilmagan yoki qo'zg'atilgan harakatlar yoki zararlarni, biogeotsenozlarni va ularning tarkibiy biotsenozlarini qaytarilmas yo'q qilishga olib keladigan yuqori chegarada (biotik aloqalar va atrof-muhit, shu jumladan biontlarning har qanday darajadagi degeneratsiyasi) va biotoplarni turli xil xavf-xatarlardan ajratib olamiz. Pastki chegaralarda bu disfunktsiya va degradatsiyaga, biogeotsenozlar tarkibiy qismlarining gigienasi va sifatining yomonlashishiga va hamma narsaning yashash muhitida boshqa salbiy biotik va transbiotik munosabatlarning namoyon bo'lishiga olib keladi.

Ushbu tushunchada, zarar yoki harakatlarning qaysi sinfi ekologik xavflarni keltirib chiqaradigan narsa, shuningdek, ularning ishlash tamoyillari va bunday narsalarning ishonchsizligi darajasini aks ettiradi.

Yuqoridagi ta'rif hamma narsaning hayotiy faoliyati potensial xavfli ekanligi va biologik turlarning mavjudligi uchun kurashning yo'qotishlari va pessimistik sharoitida davom etishi o'zgarmas haqiqatni aks ettiradi.

Biroq, ekologik xavflar ham ijtimoiy-ekologik o'lchovga ega. Ushbu gipostazda ekologik xavf cheklovchi resursning ehtimoliy yoki davomiy kamayishi yoki charchashi yoki odamlarning, alohida turlarning va umuman biotaning yashash muhitining (hayotiy faoliyatining) tabiiy resurs salohiyatini yo'q qilish, shuningdek, ularning tabiiy tanlanishining yashash sharoitlari, atrof-muhitning buzilishi va yo'q qilinishi sifatida belgilanadi, Ushbu gipostazda ekologik xavflar "teskari qiymatlar" ning iqtisodiy toifalari sifatida namoyon bo'ladi va zarar narxini oladi.

Bu tushuntirishlar biror narsani nazarda tutib, uni formasiz qoldirgandan ko'ra, aniq belgilanishi yaxshiroq degan tamoyilga asoslanadi. Ehtimol, tushuntirishlar unchalik evristik emas, lekin umid qilamizki, ular uslubiy ahamiyatga ega.

Ekologik xavflar ibtido bo'yicha uchta manbalar oilasiga birlashtirilgan: tabiiy, texnogen va aralash. Tabiiy manbalar oilasida ekologik xavflarning to'liq bo'lmagan nomenklaturasi: meteorologik hodisalar (bo'ronlar, tornadolar, sovuqlar, qurg'oqchilik va boshqalar.), ekzodinamik (ko'chkilar, loy ko'chkilari, toshqinlar, suv toshqini va hokazo.) va endodinamik (vulqonlar, zilzilalar, sunami va boshqalar.) litosfera va gidrosferadagi jarayonlar, flora va faunadagi epidemiyalar va boshqalar.

Texnogen manbalari oilasi deyarli barcha turdagi texnik tizimlar turlarini o'z ichiga oladi, ularning xavflari nosozliklar, avariylar, falokatlar vaqtida namoyon bo'ladi va bu jarayonda turli xil mexanik, energetik ta'sirlar, shuningdek, kimyoviy, radioaktiv, issiqlik va biologik ifloslanishlar kuzatiladi. Shunday xavflar ijtimoiy (urushlar va h.k.) hodisalar, ekotsid va boshqalar tomonidan ham yuzaga keltiriladi.

Aralash manbalar oilasi avvalgi ikki manbalar oilasi tomonidan birgalikda yuzaga keltirilgan xavf-xatarlardan iborat. Masalan, yashash muhitining ifloslanishi, ijtimoiy-iqtisodiy to'qnashuvlar, inqirozlar va hokazolar paytida ekotopik va biotsenotik tanlovning buzilishi. Yana bir misol – aholi yukining ortishi yoki ular populyatsiyalarida mutagenez namoyon bo'lishi natijasida yovvoyi tabiat turlarining yo'qolib ketish xavfi mavjud.

Aniq aralash xavf-xatarlar mintaqaviy darajadagi Toshkent, Markaziy va Janubiy Qizilqum ekotizimlarida cho'llanish jarayonlarini shakllantiradi. Bu jarayonlar asosan yalla ovqatlanadigan hayvonlar suksessiyasi, shuningdek, psammotogen, galogen va gidrogen ekzodinamik digressiya ko'rinishida namoyon bo'ladi, garchi iqlim omillari amalda barqaror bo'lsa ham. Buning sababi — yalla hayvonotchilik, kon-sanoat ishlab chiqarishi, kommunikatsiyalar va demografik yuklamalardir.

Ehtimol, inson jamiyatlarining ekotizimlarga ekspansiyasi ularda Homo sapiens turining dominant bo'lishiga olib keladi va shuning orqasidan biotsenotik aloqalarda hozircha salbiy yo'nalish kuzatiladi. Inson jamiyatlarining infratuzilmasi bilan dominant bo'lishi ekotizimlarda demografik yuklanishning ortishiga sabab bo'ladi. Bu holda inson nafaqat yovvoyi tabiat turlarining yashash joylarini egallab oladi, balki ularning ekologik valentligini ham qisqartiradi va natijada ekotizimlarning tur jihatidan tarkibini kambag'allashtiradi.

Umuman olganda, ekotizimlar va biosferada yangi, murakkabroq o'zaro bog'liqliklar, ijobiy va salbiy munosabatlar shakllanmoqda, ammo ular hanuzgacha noaniq bo'lib qolmoqda va omad bo'lsa, bu holat butun tirik tabiat uchun tiklab bo'lmas oqibatlarga olib kelmagan bo'ladi. Bunday sharoitda Darwin ta'limotidagi tirik qolish uchun kurash insoniyat va biosfera uchun yangi mazmun kasb etdi va endi bu — jamiyatlar tomonidan o'zini saqlab qolish uchun ongli, muqarrar axloqiy imperativ sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu barcha tashkiliy darajalar va shakllar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Markaziy Osiyoning cho'l hududlarida sug'oriladigan maydonlarining kengayishi va qaytarilmas suv sarflari o'sishi, suv resurslarining sho'rlanishi va daryolar poylarida, deltalarda senokoslar va yaylov maydonlarining hosildorligining pasayishiga olib keldi. Bu esa cho'l yaylovlarda yuklamani kuchaytirdi, bu yerda o'tlarning hosildorligi ancha pastladi. Buning

natijasida go'sht va qorako'lining narxi oshdi. Yer osti suvlari darajasining pasayishi va Orolbo'yi hududida sho'rlanayotgan havo cho'l yaylovlarining mahsuldorligini kamaytiradi.

Shu nuqtai nazardan, suv resurslarini kompleks to'g'ri foydalanish va muhofaza qilish sxemalarini joriy qilish, cho'llanish monitoring tizimini rivojlantirish sug'oriladigan dehqonchilik va yaylovli hayvonotchilik orasidagi ziddiyatlarni hal qilish uchun muhim vosita bo'lishi mumkin. Sug'orishning tabiatga ta'sirini baholashdagi mahalliy va mintaqaviy muammolar turli xil spektri irrigatsiyaning ekologik oqibatlarini umumiy xususiyatlari va qonuniyliklarini tahlil qilishni talab qiladi, ular orasida sug'orishning tuproqlar, yer osti suvlari, yer yuzi reliefi, o'simliklar jamoatlarining tarkibi, mahsulodorligi va tuzilishini, shuningdek, landshaftlar tuzilishi va dinamikasiga bo'lgan ta'sir mexanizmlari mavjud.

Ariddagi yerlar ekosistemalariga sug'orishning ta'sirini o'rganishda bir qator maxsus qonuniyliklarni aniqlash ekologiya prognozini rivojlantirishning nazariy asoslarini shakllantirishga imkon berdi. Barcha ko'rib chiqilgan muammolar, ularning paydo bo'lishi va hal etilishi sug'orishni aridiy yerlarda rivojlantirish strategiyasi bilan chambarchas bog'liq. Strategiyaning to'g'riligi va sug'orishni rivojlantirishning ilmiy asoslanganligi odamlar hayoti va tabiat taqdiriga ta'sir ko'rsatadi.

References:

Используемая литература:

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Cho'llanish: sabablari, oqibatlari va uni bartaraf etish yo'llari", YuNEP/UNDP hamkorligidagi to'plam, Toshkent, 2021.
2. Qodirov B.Sh. – "O'zbekistonda cho'llanish jarayonlari va ularni bartaraf etish strategiyasi", Toshkent, 2020.
3. Karimov M.M. – "Quruq zonalarda ekologik muammolar va ularning oqibatlari", Toshkent, "Fan", 2019.
4. "O'zbekistonda barqaror rivojlanish va cho'llanishga qarshi kurash". Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, Toshkent, 2022.
5. N.Normatov, G.Avazova – "Cho'llanish va ekologik xavfsizlik", ilmiy maqola, *Ekologiya va hayot* jurnali, 2023.